

* tatjana.starodubcev@uns.ac.rs

** Рад је настао у оквиру истраживања на пројекту *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* (бр. 177036), који финансијски подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Трифуновић 1990: 345–348, са изворима и литературом; Богдановић 1991: 148–149, 165–166; Суботин-Голубовић 2009: 382, 383.

² За промене које се запажају у памјатима уписаним у минејима тога времена в. Суботин-Голубовић 2009: 381–394.

³ Трифуновић 1990: 317–321, са исцрпним списком извора и литературе; Богдановић 1991: 44, 106, 126, 131, 146, 166–168.

⁴ За основне податке о том рукопису в. Богдановић 1982: 84, бр. 1147. Најстарији данас познати препис нестишног синаксара српске редакције потиче из друге половине XIII века и чува се у збирци Уварова, бр. 70, у Државном историјском музеју у Москви, уп. Трифуновић 1990: 318. Један такав пролог с краја XIII или почетка XIV века налази се у рукописној збирци Хрватске академије знаности и умјетности (III-с-6), уп. Богдановић 1982: 84, бр. 1146. Међу пролозима стиховним зимским и летњим најстарији очувани потичу тек из средине или краја XIV столећа, уп. Богдановић 1982: 85–86, 87, бр. 1158–1167, 1190–1195. Исти је случај са минејима за месеце током којих се обележавају памјати различитих светих лекара, уп. Богдановић 1982: 50, 54, 55, 58, 61, 63, бр. 525, 611–612, 632–636, 684, 748–750, 781. Једино је минеј за јул и август, који носи ознаку Дечани 32, израђен крајем XIII или почетком XIV века, уп. Богдановић 1982: 56, бр. 656.

Апстракт: Размајрају се очуване представе светих лекара у задужбинама краља Милутина – у црквама Богородице Љевшике у Призрену, у Стјаром Нагоричину, Светих Јоакима и Ане у Стјуденици, Светог Николе Орфана у Солуну, у Грачаници, Хиландару и Светог Никије код Скопља. Истичују се истраживање и представљање тих светитеља и истраживање о томе зашто је с временом у храмовима живописаним стварањем краља Милутина сликано све више светих врача.

Кључне речи: свети лекари, краљ Милутин, сликарство, програм, иконографија, Богородица Љевшика, Стјаро Нагоричино, Краљева црква у Стјуденици, Свети Никола Орфанос у Солуну, Грачаница, Хиландар, Свети Никија

Краљ Милутин је током своје дуге владавине, од 1282. до 1321. године, обновио или подигао многобројне храмове, како унутар, тако изван простора оновремене српске државе. Поједине међу његовим задужбинама су се очувале и њихов живопис може пружити, између осталог, наговештај о томе какав је био однос тог владара према светим лекарима, поштовани као заштитници здравља и исцелитељи од болести. Писани извори о таквим питањима нису очувани, те на одговоре могу посредно и делимично указати слике тих светитеља. Како би се размотрио став краља Милутина према светим врачима, који се разнаје на основу представа тих светих у његовим задужбинама, требало би указати и на њихова ликовна обличја у другим храмовима живописаним на српским просторима у доба његове владавине. Најзад, ваља имати у виду да су се поткрај његовог живота збивале промене у богослужењу услед увођења правила Јерусалимског типика Светог Саве Освећеног, који је 1318/1319. године старањем архиепископа Никодима (1317–1324) преведен на српскословенски језик и који је постепено заменио старији, Студитски, на којем је био заснован Евергетидски, чији је пролог, уз извесна прилагођавања, био темељ Хиландарског и Студеничког устава.¹ Тада су се појавиле и измене у саставу минеја,² а пре тога, почетком XIV века, можда чак крајем XIII столећа, превод је добио стиховни синаксар, који је с временом заменио стари нестишни пролог.³ Све је то, уз лични однос краљев према светим врачима, могло утицати на избор светих из те скупине који су били приказивани у његовим задужбинама.

*

Пре разматрања питања о светим лекарима сликаним у задужбинама краља Милутина, требало би укратко пружити основне податке о поштовању и представљању тих светитеља у источнохришћанском свету и проверити и њихове памјати у временом најближем очуваном доступном српском рукопису који садржи помене светих. То је синаксар старије редакције за целу годину, Лесновски пролог (САНУ 53), који је израђен нешто касније, 1330. године.⁴

⁵ За време настанка *Синаксара Цариградске цркве* в. Kazhdan 1991: 1991 (R. F. Taft, N. Patterson Ševčenko).

⁶ За памјат Светих Козме и Дамјана из *Арабије* и њихове браће в. Delehaue 1954: 144.23–146.11.

⁷ Delehaue 1954: 185.4–185.18.

⁸ Delehaue 1954: 791.4–791.34.

⁹ Од веома опсежне литературе о три пара браће који су носили имена Козма и Дамјан овде издвајамо најпре издања појединих прославних списа – Deubner 1907: passim, где су објављени *Живої и ѿдвизи светиїх из Азије*, 87–96, *Чуда светиїх бесребрника*, 97–208, *Сїрадање светиїх из Рима*, 208–217, *Сїрадање светиїх из Арабије и њихова ѿри браїа*, 218–220 и *Сїрадање светиїх из Арабије и дружине њихове*, 220–225; затим Rupprecht 1935: passim, где су представљени *Живої и ѿдвизи светиїх из Азије*, на које се надовезује обимна приповест, у којој су описана чуда. Због сложене и слојевите повести стварања поштовања три пара светитеља, само за оне који су носили имена Козма и Дамјан прилажемо и основна издања списа. За прославне саставе посвећене њима в. Halkin 1957: 126–136, nos. 372–392; Halkin 1969: 51–53, nos. 372–390h; Halkin 1984: 54–56, nos. 372–390h. Треба указати и на проучавања развоја списа насталих у њихову част, в. Van Esbroeck 1981: 61–77; Luongo 1997: 33–84. Најзад, ваља упутити на истраживање представа Светих Козме и Дамјана на Апенинском полуострву, где је посебна пажња посвећена поштовању и најранијим ликовним облицима тих светитеља у хришћанском свету, уп. Harrold 2007.

¹⁰ За историју тог светилишта в. Janin 1953: 296–300; Talbot 2004: 227–229; уп. Harrold 2007: 19, 31–33, 39. Сирил Манго је, за разлику од уобичајено навођене легенде о извесном Павлину, пријатељу цара Теодосија II (408–450), као оснивачу, изнео мишљење да је светилиште подигнуто негде пре 480. године трудом жене Павлине, уп. Mango 1994: 189–192, нарочито 190, 191, што је прихватио Нурај Езаслан – Özaslan 1999: 379–399. Издања *Чуда* су већ наведена у овом раду.

¹¹ То најбоље илуструје чињеница да се спис *Живої и ѿдвизи светиїх из Азије* (ВНГ 372, Deubner 1907: 87–96) сачувао у чак више од 100 рукописа, уп. Van Esbroeck 1981: 69; Luongo 1997: 47.

¹² САНУ 53, fol. 41r–41v, за памјат светих бесребрника (из *Арабије*), fol. 41v.

¹³ САНУ 53, fol. 52r–52v.

¹⁴ САНУ 53, fol. 258v.

¹⁵ За иконографију три пара светитеља, већим делом на основу најранијих очуваних представа, в. Harrold 2007: 88–117, са старијом литературом.

Источнохришћанска црква познаје три пара браће светитеља по имену Козма и Дамјан. Стога би ваљало сажето подсетити, пратећи ток године према византијском календару, на то шта о њима казује *Синаксар Цариградске цркве*, настао у X веку.⁵ Дана 17. октобра, након сећања на Светог пророка Осију, било је оно на страдања двојице из *Арабије* и са њима још три брата, Антима, Леонтија и Евпрепија, мучених у граду Егеји, али није уписано где се оно вршило.⁶ Памјат двојице светих из *Азије*, упокојених у миру и сахрањених у месту званом Фереман, обележавана је 1. новембра у Дарију (ἐν τοῖς Δαρείου).⁷ Помен страдања браће из *Рима*, који су мученички скончали, одржаван 1. јула у њиховом преславном дому у Павлину (ἐν τῷ ἀγιωτάτῳ αὐτῶν οἴκῳ τῷ ὄντι εἰς τὰ Παυλίνοῦ).⁸ Друга два пара тих светих, из *Азије* и из *Рима*, били су особито поштовани.⁹ Светилиште у Космидиону у близини Влахерне, непосредно изван цариградских зидина, за које се везују најопширнији грчки списи о чудима светих врача Козме и Дамјана, посвећено двојици из *Рима*, било је најважније место поштовања светих врача који су носили та имена. У њему су се дешавала исцељења уз помоћ дејства честица њихових моштију и у првом реду захваљујући обреду инкубације.¹⁰ Упркос томе што су описи чуда посвећени збитијима у светилишту оних из *Рима*, изгледа да је највеће поштовање указивано двојици из *Азије*. У прилог томе сведоче и многобројни прославни списи написани у њихову част и обиље рукописа у којима су поједини очувани.¹¹ У Лесновском прологу су за 17. октобар уписани синаксарски састави посвећени Светом пророку Осији и Светим мученицима Хрисанту и Дарији и на крају је само поменуто да је у тај дан *ПАМЕТ БЕСРЕБРНИКОУ И АИФНИИ ЛЕОНТИИ И ЕВПРЕПИИ*.¹² За 1. новембар забележено је да се најпре поје тропар осмога гласа и следи пролошки спис за *ОУСПЕННІЕ ТОІА БЕЗМЪДЪННИКОУ КОУ[ЗЪ]МЮ ДАМНИАНА*.¹³ У одељку за 1. јул налази се синаксарски састав у част *СТЮЮ ЧЮДОТВОРЦА БЕЗМЪДЪННИКОУ КОЗМЫ И ДАМНИАНА*.¹⁴ У Лесновском прологу су једино браћа из *Арабије* добили само забелешку којом се упућује на њихову памјат, док су свим осталим светим лекарима посвећени синаксарски списи. Може се претпоставити да су и у српској средини међу светима са именима Козма и Дамјан првенствено поштовани они из *Азије* и из *Рима*.

Светитељи који су носили имена Козма и Дамјан били су одавно и често представљани и имали постојан изглед, те се, у сва три пара, облича браће обично нису међусобно разликовала. Сваки од њих је редовно млад и смеђ, кратке и праве косе, слабе и често тек изникле браде, изузетно ретко голобрад, носи хаљину и огртач, понекад и тунику, те преко врата пребачену узану траку, чији крајеви падају дуж предњег дела тела, препознатљиво обележје лекара, а обично држи у десној руци ланцету или скалпел и у левој футролу или кутију. Двојица из *Арабије*, наравно, имају на главама обмотане тканице, које треба да подсети на чалме.¹⁵

С друге стране, Свети Пантелејмон и Јермолај нису прослављани заједно. *Синаксар Цариградске цркве* бележи да је 27. јула била памјат страдања Светог великомученика Пантелејмона, лекара у Никомидији, која се вршила у цркви његовог имена,¹⁶ а да је претходног дана, 26. јула, обележавано страдање Светог мученика Јермолаја, и са њим Ермипа и Ермократа, и казује да је јереј Јермолај увео Пантелејмона у хришћанску веру.¹⁷ У Лесновском прологу су за 27. јул уписани тропар трећег гласа и синаксарски састав, који излаже *СТРСТЪ СТГО ВЕЛНКОМЧНКА ПАНДЕЛЕНМОНА*,¹⁸ а у одељку за 26. јул стоји спис, који сажето преноси *СТРСТЪ СТНХ НЧННЪ ЈЕРМОЛА И ЈЕРМПАПА И ЕЖЕ С ННН*.¹⁹

Забелешке о уобичајеном изгледу светих врача у овом раду засноване су, поред проучавања објављених у литератури, на нашим ширим истраживањима поштовања и представљања светих лекара у источнохришћанском свету средњег века.

¹⁶ Delehayе 1954: 847.11–848.30. За прославне саставе посвећене том светом в. Halkin 1957a: 166–169, nos. 1412z–1418c; Halkin 1969: 146, nos. 1413z–1414; Halkin 1984: 165, nos. 1413a–1417.

¹⁷ Delehayе 1954: 843.5–843.22. Осим синаксарског састава, о Светом Јермолају, колико је познато, казује само једно древно *Сѣрадање*, уп. Halkin 1957b: 31–32, no. 2173.

¹⁸ САНУ 53, 286v–287r.

¹⁹ САНУ 53, fol. 285v–286r.

²⁰ За ликовна обличја Светог Пантелејмона в. Πάσσαρης 2009: 23–39; Gerstel 2012: 173–180.

²¹ О појединим представама Светог Јермолаја в. Boyd 1998: 15–27.

²² За прославне саставе посвећене њима в. Halkin 1957: 144–145, nos. 469–479i; Halkin 1969: 55, nos. 469, 471; Halkin 1984: 58, nos. 469, 471, 477–479, 479a, 479i. Настанак и развој поштовања Светих Кира и Јована пажљиво је проучио Жан Гаску – Gascou 2007: 241–280.

²³ Delehayе 1954: 433.31–435.20.

²⁴ Delehayе 1954: 775.9–777.4.

²⁵ САНУ 53, fol. 129v–130r.

²⁶ САНУ 53, fol. 257r–257v.

²⁷ О представљању Светих Кира и Јована, колико нам је познато, не постоји посебна студија. Запажања су изнета на основу наших истраживања.

²⁸ Уп. Стародубцев 2015: 39, 42.

²⁹ Delehayе 1954: 773.12–776.7, то је једина памјат за тај дан. За прославне списе посвећене њему в. Halkin 1957a: 230, nos. 1614z–1615d; Halkin 1984: 186, nos. 1614z–1615a.

³⁰ За памјат Светог Диоида в. Delehayе 1954: 901.5–901.29. За саставе у част Светог Диоида в. Halkin 1957a: 165–166, nos. 548–552; Halkin 1969: 59, nos. 550–552; Halkin 1984: 63, nos. 548z–552.

Свети Пантелејмон има устаљен и препознатљив лик смеђег голобрадог младића са уредно почешљаном густом таласастом косом, која дужином сеже до горњег дела врата. Једнако као и претходни светитељи, носи хаљину, узану траку пребачену око врата и огртач, понекад и тунику. Држи обично ланцету или скалпел или пак мученички крст у десној руци и у левој футролу и чешће кутију.²⁰ Свети Јермолај је био далеко ређе приказиван, а представљан је као сед, кратке праве косе, густе браде, средње дужине, често шпицастог врха. Одевен је, осим у малобројним изузецима, у одежде јереја, стихар и фелон са епитрахиљем. Готово редовно благосиља десном руком и левом, обично покривеном фелоном, носи књигу. Ретко када држи обележја лекарског позива.²¹

У *Синаксару Цариградске цркве* забележене су две заједничке памјати Светих Кира и Јована.²² У одељку за 31. јануар уписано је да се тада врши спомен страдања Светих мученика Кира и Јована и трију жена, Теодоте, Теоктисте и Евдоксије, и њихове мајке Атанасије, пострадалих у Александрији, те да је Кир био угледни лекар и примио монашку схиму и да му се Јован придружио пошто је чуо да он изгони сваку болест и слабост и да је њихов сабор у њиховом мартирејуму у Сфоракију (ἐν τοῖς Σφορακίου).²³ Забележено је да је 28. јуна памјат обретења часних моштију светих Христових мученика Кира и Јована и да се она свршава у Сфоракију и у Аркадијани (ἐν τοῖς Σφορακίου καὶ εἰς Ἀρκαδιανᾶς).²⁴ У Лесновском прологу у глави посвећеној 31. јануару уписани су тропар петог гласа и састав, који описује СТРѢТЬ СТОЮ ЧЮДТВОРЦѦ КИРРА И ОУНА.²⁵ За дан 28. јун стоји само спис, који излаже ОБРѢТЕНИЕ МОШТЕИ СТОЮ МЧНКѦ КИРРА И ОУНА.²⁶

Свети Кир је представљан као старац. Он је кратко подшишан и има најпре густу косу, а од XI или XII столећа се на њој појављују високи залисци, те је понекад и проћелав. Брада му је средње дужине. Она је у раним представама густа, правих власи и облог краја, а од X века је ужа, са завршетком у облику шпица или више праменова. Свети обично носи монашке одоре и десном руком упућује према стакленој бочици, коју држи у левој руци. Свети Јован је млад и смеђ. Коса му је кратка у раним примерима, а почев од XI столећа је густа, таласаста, уредно почешљана и дужа, те сеже до горњег дела врата. У старијим представама је голобрад. Касније најчешће има браду. Она је увек кратка, без обзира на то да ли је слаба или густа. Ипак, и у доцнијим примерима је каткад приказиван као голобрад. Има мученичке одоре, хаљину и огртач, понекад и узану траку. Најчешће десном руком носи мученички крст, а левом упућује молитву дланом окренутим према гледаоцу. Веома је ретко представљан како држи каква обележја лекарског позива у десној шапи и у левој кутију или футролу.²⁷

Свети Сампсон и Диомид нису заједно прослављани и на питање о томе зашто су они од времена Палеолога приказивани један покрај другог нема поузданог одговора.²⁸ У *Синаксару Цариградске цркве* стоји да је 27. јуна била памјат преподобног оца Сампсона, презвитера и странопримца, скончалог у миру, те да се она обављала у ксенону који је основао.²⁹ У одељку за 16. август најпре је опширно изложено сећање на пренос нерукотвореног лика Господа и Бога и Спаситеља нашег Исуса Христа из Едесе, а потом следи спомен страдања Светог мученика Диоида, лекара скончалог када су га војници приводили из Никеје у Никомидију, чији се сабор вршио у његовом мартирејуму унутар часног дома Пресвете Пречисте владичице наше Богородице у близини Златних врата.³⁰ У Лесновском прологу је за 27. јун уписан синаксарски састав, који излаже сећања на ОБТЦА НШГО ЧЮДТВОРЦА САМПСОНА

³¹ САНУ 53, fol. 256v.

³² САНУ 53, fol. 302v–306r, за помен Светог Диомида и за пролошки састав о његовом страдању в. САНУ 53, fol. 302v, 305v.

³³ За култ и представе Светог Сампсона в. Стародубцев 2015: 25–42.

³⁴ Поштовање и представљање Светог Диомида су недавно само дотакнути у: Стародубцев 2015: 28–32, 38–39, 42.

³⁵ Delehaue 1954: 697.1–698.4. За прославне списе посвећене Светом Талалеју в. Halkin 1957a: 266, nos. 1707, 1708, 1708d; Halkin 1969: 279, no. 1708; Halkin 1984: 200, nos. 1707, 1708, 1708d. Објавио их је Bröcker 1976: passim.

³⁶ САНУ 53, fol. 227v.

³⁷ О поштовању и представљању Светог Талалеја, донекле сажето, в. Стародубцев 2017: 275–287.

³⁸ Живковић 1991: 17, 19; Тодић 1998: 313. За датовање настанка живописа в. Тодић 1998: 311, са наведеном литературом. Опис је начињен према доступним снимцима представа, а читање натписа је, због њихових знатних оштећења, наведено према: Живковић 1991: 17, 19. У приложеним натписима обле заграде () означавају разрешавања скраћених места, а угласте [] оних која су уништена. Две црте под углом // одвајају делове натписа лево и десно од светитеља, док једна усправна линија | раздваја делове натписа израђене у редовима.

ПРЕЗЕНТЕРА И СТРАННОПРИЈЕМНИКА.³¹ У одељку посвећеном 16. августу најпре стоје белешке да је тада памјат великог и срашног труса и СТГО МЧНИКА ДИОМНИА и образа Господа нашег Исуса Христа, а потом следе пролошки списи за тај дан, међу којима је и онај који описује СТГСТЪ СТГО МЧНКА ДИОМНИА.³²

Свети Сампсон је представљан као седи старац. Има подшишану и праву косу, често дубоких зализака, а понекад је проћелав. Брада му је обла и кратка, ретко нешто дужа. Одевен је обично у одежде јереја, стихар и фелон са епитрахиљем. Најчешће благосиља десном руком и у левој држи књигу.³³ Изглед Светог Диомида је био мање постојан. Он је, ипак, готово редовно смеђ. Коса му је уредно зачешљана и густа. Обично у таласима сеже до горњег дела врата. Ретко када је кратка. Свети је у најранијим познатим представама голобрад. У каснијим примерима има браду, већином кратку и слабу, изузетно нешто дужу. Носи мученичке одоре, хаљину и огртач, понекад и узану траку око врата. На основу очуваних представа не може се запазити да је било предмета или гестова који би били уобичајени за тог светог. Уочава се једино да често десном шаком држи мученички крст.³⁴

Најзад, у *Синаксару Цариградске цркве* уписано је да је 20. маја била памјат страдања Светог мученика Талалеја, лекара пострадалог у граду Егеји у Киликији, која се вршила у његовом мартиријуму унутар Светог мученика Агатоника.³⁵ У Лесновском прологу у одељку посвећеном том дану стоји синаксарски састав, који описује СТГСТЪ СТГО ФАЛЕЛЕЈА И ЕЖЕ С НИМ.³⁶

Свети Талалеј није имао нарочито постојан изглед. Ипак, обично је приказиван као смеђ и млад човек. Најчешће има таласасту, уредно зачешљану косу, која дужином сеже до средине врата, ретко када нешто краћу. Представљан је или као голобрад или са брадом, већином кратком и облум, изузетно средње дужине. Има мученичко рухо, хаљину са огртачем, понекад и узану траку око врата. Обично држи у десној руци крст или какву алатку, попут ланцете или скалпела, а у левој кутију за лекарски прибор.³⁷

*

У претходним редовима је указано и на то како су свети лекари приказивани и који су међу њима имали постојан изглед ликова и одеће, те ће овде сажето бити наведене представе таквих светих и биће поменути само предмети у њиховим рукама или пак гестови, док ће брижљивије бити описани они на чијим је ликовним облицима долазило до мањих или већих колебања. У првој скупини су светитељи Козма, Дамјан и Пантелејмон, а другој припадају Јермолај, Кир и Јован, Сампсон и Диомид и Талалеј. У примерима у којима су представе светих прве скупине тешко оштећене или се појављује више од једног пара светих који су носили имена Козма и Дамјан, они из *Арабије* ће бити подробније описани.

Црква Богородице Љевишке је украшена фрескама између 1309. и 1313. године. Свети лекари се у том храму виде на другом пару стубаца посматрано од улаза. Смештени су у доњу зону и приказани су у пуној фигури. На јужном ступцу на источној страни је Пантелејмон и на северној Козма, док је Дамјан насликан наспрамно, на јужном лицу северног ступца (сл. 1–2). Представа Светог Пантелејмона је тешко оштећена. Од лика ништа није преостало, а од одеће се виде део огртача и фрагмент хаљине. У левој руци има отворену кутију са преградама, а њен поклопац придржава десном, којом, можда, носи скалпел. И Свети Козма, [Ѡ]ТТІ // КОѠ[МІА], и Свети Дамјан, СТН // ДАМНИАНЪ, држе ланцету десном руком и левом футролу.³⁸

1. Богорица Љевишка, Свeићи Козма, јужни сѣубац, северна сѣрана

1. Holy Virgin Ljeviška, Saint Cosmas, south pillar; north side

2. Богорица Љевишка, Свeићи Дамјан, северни сѣубац, јужна сѣрана

2. Holy Virgin Ljeviška, Saint Damian, north pillar; south side

3. Сѣаро Нагоричино, Свeићи Панѣтелејмон, јужни зид њриѣраћѣ

3. Staro Nagoričino, Saint Panteleimon, south wall of the narthex

³⁹ Тодић 1993: 87; Тодић 1998: 323. За време израде фресака в. Тодић 1998: 320. Опис њихових представа приложен је према доступним снимцима, на којима су проверена и читања натписа, која су, са разрешењима скраћеница, пренете према: Тодић 1993: 87.

Црква Светог Ђорђа у Старом Нагоричину је живописана од 1315. до 1317. године. У њој су такође насликани свети лекари Козма, Дамјан и Пантелејмон. Приказани су у пуној фигури у доњој зони јужног зида у источном делу припрате. И Свети Козма, $\text{O AΓ(ΙΟΣ) // ΚΟΣΜΑΣ}$, и Свети Дамјан, $\text{O AΓ(ΙΟΣ) // [Δ]ΑΜΙΑΝΟΣ}$, носе ланцету у десној руци и у левој футролу. Свети Пантелејмон, $\text{O AΓ(ΙΟΣ) // ΠΑΝΤΕΛΕ|ΗΜΩΝ}$, држи предмет који подсећа на спатулу десном руком и левом одшкринуту кутију са преградама (сл. 3).³⁹

У Студеници у невеликој Краљевој цркви, посвећеној Светим Јоакиму и Ани, украшеној фрескама 1318. или 1319. године, свети лекари су се нашли у нешто вишим зонама. Најпре, у доњем прозору на јужном зиду, насликани су Козма у источном довратнику и у западном Дамјан (сл. 4). Представљени су до појаса. И Свети Козма, $\text{[C]T[Ы] // ΚΟΥΖ|ΜΑ}$, и Свети Дамјан, $\text{[C]T[Ы] // ΔΑΜ|ΙΑΝ[Ы]}$, носе ланцету десном руком и левом футролу. И један и други светитељ, необично, упућује ланцету према унутрашњем делу храма, где су, под прозором, смештени портрети краља Милутина и краљице Симониде. Најзад, високо у потрбушју западног лука наоса, на јужној страни, види се Свети Јермолај, $\text{[C]T[Ы] // ΗΕΡΜΟ|ΔΑ|Ι[Ε]}$, приказан у пуној фигури. Он је сед, густе кратке косе и јаке таласасте браде, средње дужине. Има стихар, епитрахил и фелон. Уздигнутом

4. Краљева црква у Ситуденици,
Свети Козма и Дамјан, доњи
прозор на јужном зиду
4. Church of the King in Studenica,
Saints Cosmas and Damian, lower
window in the south wall

⁴⁰ Бабић 1987: 110, 191, сл. 139, 140, црт. XIII, XIV; Тодић 1998: 323. За представу Светих Козме и Дамјана и њихово значење в. Svetković 1995: 251–276; Цветковић 2002: 48–52, сл. 2–3. За датовање израде фресака в. Тодић 1998: 326, 327. Опис представа начињен је на основу теренске документације, на основу које су проверена и читања натписа. Последње слово Јермолајевог имена, које смо препознали као љ, веома је оштећено. Непосредно у близини фигуре Светог Јермолаја, уз прозор у врху западног зида, постављена су два медаљона, у којима су попрсја Светих Фотија и Аниките, уп. Бабић 1987: 111, сл. 56, 58, црт. VIII; Тодић 1998: 327. Они су приказивани као свети лекари тек касније, од друге половине XIV века, када су се појавили у друштву светих врача у живопису храмова на Светој Гори, уп. Стародубцев 2018: 343–355. Стога их не помињемо у основном тексту.

⁴¹ Τσιτouriδου 1978: 163–164, Σχ. 2, εικ. 95–98; Τσιτouriδου 1986: 197–199, Σχ. 2, πιν. 95–98; Тодић 1998: 348. Читања натписа су преузета из књига Ане Цигуриду и проверена на доступним снимцима.

десном шаком, која је уништена, вероватно да је благосиљао, док му је лева рука покривена фелоном и на њој носи књигу. Од представе у северном делу, где се свакако налазио Свети Пантелејмон као његов парњак, нема трагова.⁴⁰

Храм Светог Николе Орфана у Солуну живописан је негде током друге деценије XIV века. У тој цркви, прилично скромне величине, свети врач су приказани до појаса у другој зони, у западном делу наоса. Ту су насликани на западном крају јужног зида Пантелејмон и Јермолај, потом на западном зиду у јужном делу Сампсон и Диомид, иза којих следи поље остављено за натпис, те у северном делу Теодота, мати Козме и Дамјана из *Азије*, а на западном крају северног зида Козма и Дамјан. Свети Пантелејмон, Ο ΑΓ(ΙΟΣ) // ΠΑΝΤΕ|ΛΕΝΜ[ΩΝ], држи крст у десној руци и у левој затворену кутију са три кружна облика на поклопцу. Свети Јермолај, Ο ΑΓ(ΙΟΣ) | ΕΡΜΟ|ΛΑ|ΟΣ, представљен је сед, кратке густе косе и таласасте браде, средње дужине. Има хаљину готово потпуно покривену огртачем, док му део око врата покрива брада, те се не види да ли има какву траку, а и да ли у његовој одећи треба препознати стихар и фелон. Благосиља десном руком, а левом, која је покривена, носи књигу. Свети Сампсон, Ο [ΑΓ(ΙΟΣ)] | ΣΑΜ|ΨΩ| [N] // Ο ΞΕΝΟ|ΔΟΧ|ΟΣ, такође је сед, проћелав, кратке и обле таласасте браде. Његова одећа је слична Јермолајевој, са горњом одором, која скоро сасвим покрива доњу, с тим што се око његовог врата разазнаје трака или, можда пре, епитрахил. Десном руком благосиља, а левом држи бочицу широког тела и дугог уског врата. Свети Диомид, Ο ΑΓ(ΙΟΣ) // ΔΙΟΜΥ|ΔΗ[Σ], насликан је као смеђ,fino зачешљане косе, која у неколико локни сеже до горњег дела врата, и тек изникле брадице. Обучен је као мученик у украшену хаљину и огртач и нема траку око врата. Носи крст у десној руци, док је предео око његове леве шаке оштећен. Део на којем се налази Света Теодота тешко је пострадао. Виде се само натпис Η ΑΓ(ΙΑ) // ΘΕΟ|ΔΩ|Τ[Η] и глава покривена марамом. Ни од следећа два попрсја није много преостало, те се чита име Свети Козма, Ο ΑΓ(ΙΟΣ) // ΚΟΣ|ΜΑΣ, и уочава лик и део одеће првог, а од другог, Светог Дамјана, разазнаје се натпис, који га означава као светитеља, Ο ΑΓ(ΙΟΣ), и одсечак нимба и фрагмент горњег краја смеђе косе.⁴¹

Црква Благовештења у манастиру Грачаница украшена је фрескама око 1320. године. У њој су приказани многобројни свети лекари. Они ће бити наведени у редоследу од најниже зоне до виших делова храма. У доњем реду на западном зиду наоса, јужно

5. Грачаница, Свeтeи Пaнтeлeјмoн, Кoзмa и Дaмјaн, зaјaднe зид нa oсa, јужнo oд прoлaзa

5. Gračanica Monastery, Saints Pantelemon, Cosmas and Damian, west wall of the naos, south of the passage

од пролаза према припрати, налазе се Пантелејмон, Козма и Дамјан, представљени у пуној фигури (сл. 5). Свети Пантелејмон, СТИ // ПАНДЕЛЕИМОНЪ, држи у десној руци сонду са полулоптастим удубљењем и у левој затворену кутију. И Свети Козма, СТИ // КОЗМАЪ, и Свети Дамјан, СТИ // ДАМИЈАНЪ, носе ланцету десном руком и левом футролу. У њиховој близини, на источној страни пролаза између спољног југозападног ступца и јужног дела зида према припрати, стоји Свети Јермолај, СТИ // ЈЕРМОЛАЈЪ (сл. 6). Он је сед, густе кратке косе и таласасте браде, средње дужине. Има хаљину, траку и једноставан огртач, у којима вероватно треба препознати стихар, епитрахил и фелон. Обема рукама, од којих је лева покривена, држи књигу. У другој зони виде се у северозападном делу наоса свети лекари приказани до појаса. У потрбушју пролаза између спољног северозападног ступца и северног дела зида према припрати налазе се Кир у западној половини и у источној Јован (сл. 7–8). Свети Кир, СТИ // КИРЪ, насликан је као сед, проћелав, таласасте браде, средње дужине, подељене у праменове. Има монашко рухо, хаљину и огртач, закопчан уз помоћ два дугмета. Благосиља десном руком и левом држи бочицу облог трбуха и дугог узаног

6. Грачаница, Свети Јермолај, источна стубана пролаза између југозападног стубица и зида према иријраши

6. Gračanica Monastery, Saint Ermolaos, east side of the passage between the south-west pillar and the wall towards the narthex

врата. Свети Јован, $\text{ЄТИ} // \text{НОЈАНЪ}$, представљен је као смеђ, таласасте, уредно зачешљане косе, која сеже до горњег дела врата, и тек изникле брадице. Одевен је у мученичко рухо, хаљину и огртач са украсима, и нема траку око врата. У десној руци носи крст. Покрај њих, у смеру запада, на јужном зиду северног брода, смештени су Сампсон, Диомид и Талалеј. Свети Сампсон, $\text{ЄТИ} | \text{СА} | \text{МЪ} | \text{ПЪ} | \text{СО} | \text{НЪ}$, насликан је сед, подшишане таласасте косе, са врло дубоким залисцима, и кратке обле браде. Носи хаљину, траку и веома затворен огртач, можда стихар, епитрахил и фелон. Обема рукама, од којих је лева покривена плаштом, држи књигу. Свети Диомид, $\text{ЄТИ} // \text{ЃДН} | \text{ОМН} | \text{ДЪ}$, представљен је као смеђ, зачешљане таласасте косе, која сеже до горњег дела врата, и слабе кратке браде. Такође има хаљину и траку, које су готово потпуно покривене једноставним огртачем. Благосиља десном руком и левом, која је под плаштом, носи књигу. Свети Талалеј, $\text{ЄТИ} // \text{ТАЛЕ} | \text{ЛЕНЪ}$, благо је просед, густе кратке косе, изражених зализака, и таласасте браде, готово средње дужине. Има мученичку одећу, хаљину и огртач са украсима, без траке какву носе свети лекари. Десном руком држи крст, а лева му је покривена плаштом. Најзад, попрсја светих лекара постављена су у медаљоне уз крајеве лукова високо под куполом. На јужној страни уништен је источни медаљон, а у западном се види Свети Дамјан из *Арабије*, $\text{ЄТИ} // \text{ДА} | \text{МЈАНЪ}$ (сл. 9). Има таман тен, белу тканину увијену око главе попут чалме и, изгледа, кратку браду. Носи хаљину, траку и огртач. Држи ланцету у десној руци и у левој футролу. На северној страни је потпуно нестао лик у западном медаљону, а у источном се препознаје Свети Јован, $\text{ЄТИ} // \text{НОЈАНЪ}$ (сл. 10). Он је смеђ, таласасте, уредно зачешљане косе, која сеже до горњег дела врата, и тек изникле брадице. Има украшену хаљину, траку и огртач. Држи ланцету десном руком и левом футролу.⁴²

Живописање цркве Ваведења манастира Хиландара могло је започети 1320. године, а завршено је пре 28. октобра 1321. године, када је краљ Милутин преминуо. Преко старих слика су 1803/1804. године израђене нове. Млађи зографи су поштовали програм првобитних фресака. Ипак, они нису потпуно верно поновили и њихов изглед, већ су га прилагодили обичајима свог времена. У хиландарској припрати приказани су многобројни свети лекари, сви у пуној фигури. И они ће бити наведени редоследом одоздо нагоре. У првој зони се налазе на источном крају јужног зида Козма и Дамјан из *Азије* и Пантелејмон. И Свети Козма, $\text{ЄТЪН} // \text{КОЗМАЪ}$, и Свети Дамјан, $\text{ЄТЪН} // \text{ДАМЈАНЪ}$, носе ланцету у десној шасти и у левој футролу, с тим што је Дамјанова лева рука покривена плаштом. Свети Пантелејмон, $\text{О АГ(І)О(Σ) // ПАНТЕ} | \text{ЛЕНМ(ΩΝ)}$, једини је свети врач чија је фигура ослобођена новог слоја сликарства (сл. 11). Он носи крст у десној руци и у левој затворену кутију. Остали свети лекари смештени су у други ред на западном зиду. Ту се виде Козма и Дамјан из *Арабије* и Јован и Кир јужно од лунете портала и северно Сампсон и Диомид и Козма и Дамјан из *Рима*. Козма и Дамјан из *Арабије* су благо окренути један према другом. Уз Светог Козму се не виде трагови натписа. Он има на глави увијену белу тканину, испод које провирује смеђа коса, која се у таласима спушта низ врат, те кратку браду. Носи хаљину, стегнуту везицом око струка, и изнад ње траку и огртач. Обема рукама држи футролу. Ни уз фигуру Светог Дамјана се не уочава натпис. Његова глава је једнако покривена, изглед лика је сличан лику његовог брата, а одећа се разликује по томе што се код њега не види трака. Десну руку упућује ка Козми у знак разговора, док у левој, покривеној огртачем, носи футролу. Свети Јован, $[\text{О АГ(І)О(Σ)}] // \text{ІΩ}$, предста-

⁴² Тодић 1988: 84, 85, 86, 88, 91, 92, 96, 98, 101, 102–103, 104; Живковић 1989: III, IV, V (где је Јован у поткуполном делу препознат као Козма); Тодић 1998: 332, 333. За датовање настанка сликарства в. Тодић 1998: 330–331. Читања натписа дата су на основу Тодић 1988, као и провере на доступним снимцима. Начин на који је уписано име Светог Јована у делу под куполом није сасвим извесно утврђено. Тодић 1988: 96 наводи $\text{ЄТИ} | \text{НОЈАНЪ}$.

7. Грачаница, Свети Кирил, западна половина интрадоса пролаза између северозападног стубица и зида према припратици

7. Gračanica Monastery, Saint Cyril, west half of the intrados of the passage between the north-west pillar and the wall towards the narthex

8. Грачаница, Свети Јован, источна половина интрадоса пролаза између северозападног стубица и зида према припратици

8. Gračanica Monastery, Saint John, east half of the intrados of the passage between the north-west pillar and the wall towards the narthex

9. Грачаница, Свети Дамјан из Арабије, западни део јужног појкулолног лука

9. Gračanica Monastery, Saint Damian from Arabia, west part of the south sub-domatic arch

10. Грачаница, Свети Јован, источни део северног појкулолног лука

10. Gračanica Monastery, Saint John, east part of the north sub-domatic arch

11. Хиландар, Свети Пантелејмон, јужни зид њрипрајџе

11. Chilandar Monastery, Saint Panteleimon, south wall of the narthex

вљен је као смеђ, густе косе, која сеже до горњег дела врата, и тек изникле браде. Има хаљину и тунуку, украшене око врата, рубова рукава и поруба и стегнуте у струку, као и једноставан огртач, испод којег уз врат извирује трака. У десној шади ништа не држи, иако је она постављена тако да изгледа да је постојала намера да буде приказан како у њој нешто носи, а у левој има затворену кутију. Свети Кир, О АГ(Ι)ΟΣ // ΚΥΡΟΣ⁴³, насликан је као сед, густе кратке косе и јаке таласасте браде, средње дужине. Одевен је у јерејско рухо, стихар, епитрахил и фелон. Обема рукама, од којих је лева покривена, држи књигу. Свети Сампсон, О АГ(Ι)ΟΣ // ΣΑΜΨΩΝ, такође је сед и проћелав, а брада му је средње дужине и подељена на два прамена. Има монашко рухо, мандију, аналав и расу. Носи крст десном руком и левом бочицу облог трбуха и узаног дугог врата. Свети Диомид, О АГ(Ι)ΟΣ // ΔΙΩΜΗΔΗΣ, насликан је као смеђ, таласасте зачешљане косе, која сеже до горњег дела врата, и слабе кратке браде. Носи мученичке одоре са украсима, односно хаљину припасану око струка и огртач. Држи крст у десној руци, док му је лева покривена плаштом. На крају стоје Козма и Дамјан из *Рима*. Свети Козма, О АГ(Ι)ΟΣ // ΚΟΣΜΑ⁴⁴, носи ланцету у десној руци и у левој футролу. Свети Дамјан, О ΑΓ(Ι)ΟΣ // ΔΑΜΙ[ΑΝΟΣ], десну руку упућује према брату у знак разговора, а левом држи футролу.⁴³

Требало би поменути и цркву Светог Никите код Скопља, подигнута трудом краља Милутина, али украшену фрескама после његове смрти, око 1324. године. У њој су свети лекари, Козма, Пантелејмон и Дамјан, приказани у пуној фигури у доњој зони, на западном крају јужног зида (сл. 12). Свети Козма, [СЪ] // КО[СМ]А, носи ланцету десном руком и левом футролу. Свети Пантелејмон, [СЪ] // П[АНТЕΛΕΙ]ΜΟΝЪ, има крст у десници, а у левици широку затворену кутију. Свети Дамјан, [СЪ] // ДА[Μ]И[Α]ΝЪ, као и његов брат, такође држи ланцету у десној руци и у левој футролу.⁴⁴

*

Пре разматрања представа светих лекара у задужбинама краља Милутина, ваљало би се, ради стицања целовитијег увида у избор светитеља те скупине и начин на који су они приказивни, осврнути на слике светих врача у другим црквама живописаним у доба његове владавине.

Најпре треба подсетити на фреске у здањима украшеним старањем бившег краља Драгутина, настале након што је 1282. године, због тешке повреде ноге услед пада с коња, предао власт млађем брату Милутину. Некадашњи улаз у Ђурђеве ступове у Расу убрзо је после тога претворен у параклис, који је потом и живописан. У тој маленој грађевини, чији сликани програм исказује размишљања некадашњег краља о наслеђу власти, коју је препустио због здравствених проблема пошто их је разумео као казну Божју зато што је збацио оца с престола, виде се обличја чак петорице светих лекара, постављена у другу зону. На западном зиду, изнад портрета ктитора и оновременог суверена са својим ближњима, налазе се медаљони са попрсјима светих лекара Козме, Пантелејмона и Дамјана. На северном зиду, покрај лунете улаза, приказани су до појаса Свети Кир и Свети Јован.⁴⁵ Старањем бившег краља Драгутина подигнута је и потом 1295/1296. године живописана катедрала Моравичке епископије, црква Светог Ахилија у Ариљу. У њој су насликана чак осморица светих врача. На пиластрима су приказани у пуној фигури. На западном пару, у првој зони, стоје Козма и Дамјан, а на источном, у другом реду, виде се Пантелејмон и Јермолај. Најзад, на бочним зидовима у простору непосредно испод куполе, уз лукове,

⁴³ Тодић 1998: 354–355; Марковић 1998: 232, где су приложене веома прецизне идентификације; Τοῦτος, Φουστέρης 2010: 188, Σχ. 5.1.5, ар. 147–150, 152–155, 180, 182–183. За време настанка првобитних фресака в. Марковић, Хостетер 1998: 201–217.

⁴⁴ Тодић 1998: 345; Марковић 2015: 102–103, 186, 194, сл. 197. За датовање израде фресака в. Марковић 2015: 99, са наведеним изворима и литературом. Читања прилично оштећених натписа дата су на основу Марковић 2015: 102–103, као и провере на доступним снимцима.

⁴⁵ Тодић 1998: 294; Ђорђевић 2008: 266.

12. Свети Никита, Свети Козма, Пантелејмон и Дамјан, јужни зид, западни прорез

12. Saint Nicetas, Saint Cosmas, Panteleimon and Damian, south wall, west bay

⁴⁶ Тодић 1998: 298; Војводић 2005: 84–86, 202, 203, 288, 289, 292, 293, 294, 295. Раније су била идентификована само четворица светитеља на пиластрима у: Живковић 1970: 8, 9, 11, 12.

смештени су медаљони са попрсјима четворице светих лекара, Сампсона и Диомида на јужном и Кира и Јована на северном.⁴⁶

Требало би подсетити и на седишта архиепископа и епископа чији су храмови у време владавине краља Милутина били обновљени и добили нови живопис. У старој катедрали рашких епископа, цркви Светог Петра, током осамдесетих година XIII века израђене су фреске у појединим деловима. Међу њима су оне у доњој зони западне конхе тог здања необичног облика. Јужно од улаза уочавају се остаци фигура двојице светих врача. Први је смеђ, кратке праве густе косе и тек изникле браде. Има хаљину и тунику, опасане око струка, са украсима око врата и дуж рубова рукава и поруба, потом траку и једноставни огртач. Носи десном руком инструмент шиљатог врха, можда ланцету, а левом или веома ниску затворену кутију или водо-

⁴⁷ Раније се, веома опрезно, помишљало на то да би боље очувани свети врач могао бити Пантелејмон, уп. Тодић 1998: 292. За претпоставку о томе да су ту приказани Козма и Дамјан в. Пајић 2014: 67 и сл. 16, где је прибележено да први у левој руци држи можда кутију са клизним поклопцем. За датовање настанка тог слоја живописа в. Тодић 1998: 291.

⁴⁸ Живковић 1985: 31; Војводић 2005: 84; Чанак-Медић, Поповић, Војводић 2014: 278, 500, 502, сл. 181, 182, 183, 274 (Д. Војводић), где су извршене прецизне идентификације тројице светих лекара. За датовање настанка првобитног живописа в. Чанак-Медић, Поповић, Војводић 2014: 28 (Д. Поповић), другог слоја фресака у доба око 1310. године в. Тодић 1998: 306. Задржали смо нешто шири опсег времена у којем су могле бити израђене новије слике у храму, у доба архиепископа Јевстатија II (1292–1309) или пак Саве III (1310–1316).

⁴⁹ Чанак-Медић, Поповић, Војводић 2014: 278–279, 280, 283 (Д. Војводић).

⁵⁰ За трагове фигура двојице светих лекара в. Тодић 1998: 342. За датовање новог слоја живописа в. Тодић 1998: 341. За време подизања храма в. Марковић 2012: 21–40. Са изгледом тих незнатних фрагмената упознали смо се на терену.

⁵¹ За остатке фигура двојице светих лекара в. Тодић 1998: 305. За могуће време настанка сликарства в. Тодић 1998: 304, са наведеним ранијим мишљењима. Опис и идентификација двојице светитеља пружени су на основу теренске документације.

⁵² Ђорђевић 1994: 131; Тодић 1998: 340. За датовање живописа в. Тодић 1998: 340. Опис је приложен на основу теренске документације начињене 1995. године. Не треба искључити могућност да су у том храму били приказани и Свети Козма и Дамјан.

равно постављену футролу. Други је смештен њему слева, поред улаза. Од њега се разазнаје само део десне руке у висини мишице. Свакако да треба прихватити недавно изнету претпоставку да се у њима могу препознати Свети Козма и Дамјан.⁴⁷ Фреске првобитног седишта Српске архиепископије, храма Светог Спаса у Жичи, израђене су око 1220. године старањем краља Стефана Првовенчаног и првог српског архиепископа Саве. Црква је врло рано претрпела велика оштећења и изнова је живописана у доба између 1300. и 1310. године. У јужном делу западног зида западног травеја, односно некадашње припрате, представљени су у доњој зони свети врач Козма, Пантелејмон и Дамјан.⁴⁸ Недавно је, веома основано, изнета претпоставка да су свети лекари у Жичи првобитно били приказани на западном зиду наоса, који је срушен више од две деценије пре поновног живописања храма, те да су тројица насликана на млађем слоју плод нове замисли, уобличене почетком XIV века.⁴⁹ Катедрала Хумске епископије, црква Светог Петра на Лиму, била је сазидана трудом кнеза Мирослава вероватно 1161/1162. године и убрзо потом је била живописана. У раздобљу између 1317. и 1321. године добила је нове фреске. О њиховој изради се старао тадашњи хумски епископ, будући архиепископ Данило II. У припрати тог здања разазнају се у доњој зони тешко оштећене фигуре светитеља и различитих личности. Поједине су настале по узору на првобитне представе, али данас није могуће установити да ли је и у фигурама светих лекара у западном делу северног зида поновљен старији образац. Од те двојице светитеља преостали су слаби трагови, већином у доњем делу, односно крајеви хаљина и трака, чији положај показује да су били благо окренути један према другом, а од првог са запада се разазнаје испрани фрагмент десног дела рамена и нимба. Чини се да ти незнатни остаци дозвољавају да се ту препознају Свети Козма и Дамјан.⁵⁰

Сличан је био избор светих врача и у храмовима скромније величине. У Сушици код Скопља налази се мала једнобродна црква, посвећена Богородици. Њени ктитори нису познати. Претпоставља се да је украшена фрескама око 1310. године. У доњој зони западног зида, јужно од улаза, виде се фигуре двојице светих лекара. Од њихових представа преостали су само делови у висини глава и рамена, док од натписа који су их пратили нема трагова. Лица су им оштећена, али се ипак разазнаје да је и један и други светитељ смеђ, кратке косе и тек изникле браде. Око врата имају траке, које извирују испод огртача. Судећи по изгледу ликова, може се претпоставити да су то Свети Козма и Дамјан.⁵¹ Храм Богородице Одигитрије у Муштушту је, како је сведочио натпис на надвратнику западног портала, био сазидан 1314/1315. године трудом великог казнаца Јована Драгослава са супругом Јеленом, сином Станишом и ћерком Аном. Живописан је нешто касније, вероватно пре 1320. године. Међутим, 1999. године порушен је до темеља. Његове фреске су биле тешко оштећене и очуване само на луковима светилишта и у северозападном делу наоса. Међу представама светитеља видео се Пантелејмон, смештен у западну половину потрбушја лука који је повезивао северозападни стубац и западни зид. Био је приказан до висине испод појаса. Од натписа који га је пратио одавно није било трагова, а препознат је према увреженом изгледу лика. Имао је хаљину, траку и огртач. Десном руком је благосиљао и левом, покривеном плаштом, носио отворену кутију.⁵²

На основу наведених примера, уочава се то да су и у катедралама и у здањима скромније величине приказивана само тројица најславнијих светих врача – Козма, Дамјан и Пантелејмон. Данас није могуће поуздано утврдити колико је на такву одлуку у храмовима у којима су столовали рашки и хумски епископи утицао програм старог живописа, док се за целину са представама те тројице

⁵³ За свете врачe приказане у здањима живописаним старањем бившег краља Драгутина и разлозима зашто су они сликани у великом броју в. Војводић 2005: 84–86, нарочито 86, са старијом литературом.

⁵⁴ Да ли свети имају тунике, може се поуздано утврдити само на њиховим представама у пуној фигури. У Милешеви (до 1228) и Сопоћанима (између 1272. и 1276) тих одора нема и оне се, у очуваним примерима, могу запазити тек у фрескама насталим у доба краља Милутина, у наведеним примерима у Светом Петру у Расу и Ариљу. За Милешеви и Сопоћане уп. Живковић 1984: 18, 19; Живковић 1992: 32, 34; Војводић 2005: 84, 85 и нап. 535. За дадовање настанка живописа у Сопоћанима в. Тодић 2002: 361–378. Њихов изглед смо проверили на терену.

⁵⁵ Треба поменути то да се у манастиру Хиландару чува икона са допојасном представом Светог Пантелејмона, обележеног натписом на грчком језику, Ο ΑΓΙΟΣ // ΠΑΝΤΕΛΕΜΟΝ. Претпоставља се, на основу ликовних особености, да је израђена почетком XIV века. Свети има уврежени изглед лика, хаљину са наруквицама и тунику са украсима око рамена и траку око врата, која извирује испод једноставног огртача. Држи ланцету у десној руци и у левој отворену кутију. За ту икону в. Тодић 1998: 363, Т. XLIV.

⁵⁶ Уп. Живковић 1984: 34; Живковић 1992: 34; Војводић 2005: 293, црт. VI.

⁵⁷ У Ариљу држи веома танак скалпел у десној шаци и у левој футролу, уп. Војводић 2005: 293, црт. VI. Треба подсетити на то да је он изузетно ретко приказиван како носи обележја лекарског позива.

⁵⁸ У месецослову Мирослављевог јеванђеља, израђеног можда током шездесетих година XII stoleћа, за 26. јул уписана је служба Светог Симеона (СТТΘ СЮ МΕΘΝΑ), а не Јермолаја, уп. Родић, Јовановић 1986: 278 (344б). Подсећамо на то да у одељку за тај дан у Лесновском прологу стоји спис који описује СΤΡΕΤΥ ΣΤΥΧ ΜΕΝΙΚΑ ΙΕΡΜΟΛΑ Ι ΙΕΡΜΗΠΑΠΑ Ι ΝΕΖΕ Σ ΝΗΙ, САНУ 53, fol. 285v–286r. Јасно се запажа велика разлика у уписаним поменима. С обзиром на то да су три храма из XIII века у којима је Свети Јермолај добио другачије одоре осликали грчки живописци, последњи предложени разлог мора се узети са великом уздржаношћу.

светих у великој цркви у седишту архиепископије може претпоставити да је исход промишљања насталих почетком XIV stoleћа. Једино су у задужбинама бившег краља Драгутина, због његових здравствених тегоба, били сликани многобројни свети лекари.⁵³

*

Требало би размотрити, према већ установљеном редоследу, изглед ликова, одеће и обележја лекарске вештине које имају представљени свети врачи и при томе нарочиту пажњу посветити онима који су били ређе приказивани и код којих се уочавају мања или већа одступања, те упоредити њихова ликовна обличја са онима у другим храмовима на српским просторима украшеним у то доба и у претходним временима. Наравно, фигуре светих лекара у припрати католикона Хиландара могу послужити само као ослонац за запажања о програмским основама, пошто је једино она Светог Пантелејмона ослобођена новог слоја сликарства.

Свети Козма и Дамјан на представама насталим у доба краља Милутина увек имају једнаке, уобичајене ликове. И један и други брат редовно носе хаљину, тунику, траку и огртач. Кратки хаљетак немају, као и у већини примера из ранијих времена, у Богородици Љевишкој и Жичи.⁵⁴ Сваки од њих, готово по правилу, држи ланцету у десној руци и у левој футролу. Браћа из *Арабије* приказани у Грачаници и пресликани у Хиландару око глава имају увијене тканице, које, тиме што подсећају на чалме, треба да укажу на њихово порекло, односно о којој се двојици светих ради. Они из друга два пара немају никаква нарочита обележја, која би појаснила да ли су то браћа из *Азије* или из *Рима*. Ипак, може се претпоставити да су првенство имали они из *Азије* и да њих треба препознати у случајевима када је представљен само један такав двојац и да, уколико је приказано више парова тих светих, њих ваља видети у светима насликаним у пуној фигури у најнижој зони.

Свети Пантелејмон увек има препознатљив лик и одећу попут оне коју носе Козма и Дамјан. Десном руком држи често крст, у параклису у Ђурђевим Ступовима вероватно ланцету, у Старом Нагоричину спатулу или сонду, у Грачаници сонду са полулоптастим врхом, док у Муштуишту благосиља. У левој руци редовно има кутију.⁵⁵ Свети Јермолај је сед, са густом кратком косом и таласастом брадом, средње дужине. У задужбинама краља Милутина – Краљевој цркви, Светом Николи Орфану и Грачаници – он, као што му и приличи, носи јерејско рухо. Стиче се утисак да тај свети у српској средини тек у тим храмовима добија одговарајуће одоре. Наиме, у Милешеви, осликаној до 1228. године, где има и неуобичајену кратку облу браду, и доцније у Ариљу, он носи дугу, широку хаљину са украсима, огртач и траку, попут лекара мученика, док је у параклису Светог Стефана у Сопоћанима, живописаном између 1272. и 1276. године, одевен у фелон са омофором, као да је епископ.⁵⁶ Иначе, као што је и уобичајено, готово редовно благосиља десном руком и левом, покривеном фелоном, држи књигу, коју у Грачаници носи обема рукама.⁵⁷ Није могуће, међутим, разазнати да ли су за прихватање његовог увреженог изгледа, после различитих колебања у претходним временима, кључну улогу имали појава састава посвећеног Светом Јермолају у пролозима или блиски односи Србије са Византијом након женидбе краља Милутина ћерком ромејског цара, не само политички већ и културни, или пак грчки сликари, које је краљ Милутин упошљавао.⁵⁸

Свети Кир је сед, проћелав, браде средње дужине. Тако је приказиван и раније у храмовима живописаним на српским просторима.

⁵⁹ Раније је у Милешеви приказан како, попут лекара мученика, носи дугу широку хаљину са украсима, огртач и узану траку, уп. Живковић 1992: 34.

⁶⁰ Једино му у Ариљу руке нису приказане, уп. Војводић 2005: 289, црт. IV.

⁶¹ Нема никаквих наговештаја да је он сликан у ранијим храмовима у српској средини. Иначе, само је у Драгутиновом параклису приказан као голобрад.

⁶² Сарабьянов 2002: 44–45.

⁶³ Brodbeck 2010: 432, 542.

⁶⁴ Марковић 2011: 125, 136, као и на основу доступне фото-документације.

⁶⁵ Weyl Carr, Nicolaïdès 2012: 254 и нап. 125 (А. Weyl Carr).

⁶⁶ Марковић 2011: 125, 136, и на основу фото-документације.

⁶⁷ Сарабьянов 2002: 44–45.

⁶⁸ Brodbeck 2010: 432, 542.

⁶⁹ Παπαδοπούλου 2015: 196.

⁷⁰ Chatzidakis, Bitha 2003: 164, 165, 179.

⁷¹ О томе в. Војводић 2005: 165.

⁷² Ετζέογλου 2013: 42, 60, 61–63, 72, 73–75, πίν. 33α. За датовање осликавања тог храма, са изворима и литературом, в. Paramastorakis 2013: 373.

На њему се види само једноставан огртач на допојасном обличју у Драгутиновом параклису и на попрсју у храму у Ариљу, док је у Грачаници, где је насликан до појаса, јасно представљено његово монашко рухо.⁵⁹ Као и у старијим примерима, левом руком носи стаклену бочицу бокастог трбуха и дугог узаног врата.⁶⁰ Његов састрадалник, Свети Јован, чија се допојасна или попрсна обличја виде у Драгутиновом параклису, цркви у Ариљу и на два места у храму у Грачаници, има препознатљив лик смеђег младића, уредно почешљане густе косе и најчешће тек изникле браде.⁶¹ У Драгутиновом параклису, храму у Ариљу и у пролазу у северозападном делу наоса у Грачаници одевен је, као мученик, у хаљину и огртач и носи у десници мученички крст. Међутим, у поткуполном простору храма у Грачаници има одећу као лекар мученик, која укључује нарочиту траку око врата, а у рукама држи обележја медицинског позива, ланцету у десној и футролу у левој. У источнохришћанској уметности он је обично приказиван како десницом носи мученички крст. Предмети слични онима који се виде на другој представи у Грачаници прилично су ретки. Тај свети у десној руци има ланцету или скалпел у цркви Рођења Богородице у Антонијевом манастиру у Новгороду, осликаној 1125. године,⁶² палатинској капели у Палерму, украшеној мозаицима негде пре 1160. године,⁶³ и потом у цркви Богородице Перивлепте у Охриду, живописаној 1294/1295. године.⁶⁴ Левом руком држи кутију или пре футролу у Богородичиној цркви код села Никитари на Кипру, познатој као Асину или Форбиотиса, украшеној фрескама 1105/1106. године⁶⁵ и Богородици Перивлепти у Охриду,⁶⁶ свитак или футролу у Антонијевом манастиру у Новгороду,⁶⁷ палатинској капели у Палерму,⁶⁸ у цркви манастира Влахерне код Арте, на недавно откривеном живопису, за који се претпоставља да је настао негде средином XIII века,⁶⁹ те у северној цркви посвећеној светом Николи у насељу Пурко на Китери, на другом слоју фресака израђеном 1287. или 1302. године.⁷⁰ Обележја слична или једнака онима која се налазе у рукама Светог Јована у Грачаници могу се запазити на његовим ранијим ликовним обличјима у Новгороду, Палерму и Охриду, дакле, широм простора који су били под утицајем византијске уметности, што показује да је и тај грачанички пример, усамљен у тадашњој српској средини, плод дуге ромејске традиције.

Представе светих лекара Сампсона и Диоида очувале су се у црквама у Ариљу, цркви Светог Николе Орфана и у Грачаници. Осим у примеру из Ариља, где су обратно исписана имена двојице светитеља,⁷¹ Свети Сампсон је сед, подшишане косе, са високим залисцима, и кратке обле браде. Иако су ликовна обличја тог светог попрсна, те се његова одећа не види у целини, може се, на основу тога што носи једноставан огртач, који потпуно покрива доњу одору, и што има траку, која извирује око врата, претпоставити да је у одежама јереја. Ни у једном примеру није насликан, као што је најчешће био случај, како благосиља десном руком и левом држи књигу. У најстаријем, из Ариља, носи ланцету у десној руци и у левој футролу. На такав начин је изузетно ретко приказиван. Његово обличје са ланцетом или скалпелом у десној руци и футролом у левој запажа се још само у припрати храма Богородице Одигитрије, познатог као Афендику, у манастиру Вронтохиону у Мистри, украшеног фрескама пре 1322. године.⁷² У цркви Светог Николе Орфана носи левом руком бочицу, препознатљиво обележје Светог Кира, док десном, као што је уобичајено, благосиља. У Грачаници обема рукама држи књигу. Свети Диомид је приказиван, наравно, осим у примеру из Ариља, као смеђ, густе, уредно почешљане косе и кратке слабе

⁷³ Εμμανουήλ 2014: 271, 293–294, еск. 12.

⁷⁴ Λεοντιάδης 2006: 169–170, ар. 65; Nesbitt 2012: 342–343, fig. 1.

⁷⁵ Ετζέογλου 2013: 42, 72–75, πίν. 33β. Крст има и у пресликаној представи у Хиландару.

⁷⁶ Εμμανουήλ 2014: 271, 293–294, еск. 12.

⁷⁷ У Раваници је такође просед, а насликан је међу светим мученицима, уп. Живковић 1990: 40, 72; Беловић 1999: 149. Његова фигура је израђена у последњој сезони живописања, која се вероватно одвијала негде 1385. године, уп. Стародубцев 2012: 333–348.

⁷⁸ Уп. Tsitouridou 1985: 44, pl. 19.

⁷⁹ Костовска 2011: 81.

⁸⁰ То су примери на слоју који се датује у трећу четвртину XIV века у већ поменутој цркви код села Никитари, познатој као Асину, уп. Weyl Carr, Nicolaidēs 2012: 251, 254, Fig. 6.28, и онај претходно наведени у храму у Раваници.

⁸¹ Треба подсетити и на пример Светих Фотија и Аниките, који су, као што је већ речено, дуго приказивани као мученици. Њихове представе са атрибутима светих лекара, постављене међу обличја светих врача, појавиле су се тек у другој половини XIV века на Светој Гори, али нема очуваних ликовних сведочанстава о томе да је такав обичај прихваћен у областима српске државе и они су, по свој прилици, сликани са обележјима мученика и у њиховом друштву, уп. Стародубцев 2018: 343–355. Иначе, у Лесновском прологу, у одељку за 12. август, стоји једино синаксарски састав *ФѠТІЈАИ МЧНКА И НИКІТѠ*, уп. САНУ 53, fol. 300r. Овде не помињемо Светог Мокија, пошто је он раније сликан међу светим лекарима, односно у близини Светог Сампсона, али је с временом тај обичај напуштен и Свети Мокије је доцније приказиван међу светим епископима и јерејима, уп. Стародубцев 2015: 25–28, 29, 31, 32, 33, 36, 38, 39, 41, 42. У Лесновском прологу су за 11. мај уписани састав за памјат постојања богохранимог Константиновог града и синаксарски састав у којем је описан *МОКІИ ХБЪ МЧНКА*, те памјат Светог мученика Диоскора, уп. САНУ 53, fol. 217v–218v, за спис у част Светог Мокија, fol. 218r.

⁸² Новаковић 1912: 639.

⁸³ О болници коју је краљ Милутин основао у Цариграду в. Живојиновић 1975: 105–116. О манастиру Светог Јована у Петри в. Malamut 2001: 219–233.

браде. У цркви Светог Николе Орфана, попут мученика, носи хаљину и огртач, без траке особене за лекаре, као и крст у десној руци. У Грачаници има једнаку одећу као и Свети Сампсон и десном руком благосиља, док левом, покривеном плаштом, држи књигу. Већ је указано на то да се код њега не уочавају неки уобичајени предмети или гестови. Ипак, треба поменути то да десном руком, као у Ариљу, држи ланцету у нешто доцнијој цркви Светог Ђорђа код села Мурне у области Ретимнона на Криту, живописаној почетком XIV века,⁷³ те да, као у Светом Николи Орфану, носи крст на најранијим познатим представама на два оловна печата, израђена око средине XI века,⁷⁴ и касније у Вронтохиону.⁷⁵ Опет, једнако као и у Ариљу, држи футролу у левој руци у цркви код села Мурне.⁷⁶

Најзад, представа Светог Талалеја, најстарија очувана у српској средини, налази се у Грачаници. Иако његов лик није био нарочито постојан, може се запазити да је приказиван најчешће као смеђ млађи човек са таласастом, уредно зачешљаном косом, која сеже до средине врата, и кратке обле браде, ретко када као голобрад. У Грачаници, међутим, има проседу кратку косу, са видљивим залисцима, и браду средње дужине, каква се види и на његовом лику у цркви Вазнесења у Раваници, чије је живописање окончано око 1385. године.⁷⁷ Иако се нашао покрај светих лекара Сампсона и Диомида, он носи, попут мученика, хаљину и огртач са украсима, без траке особене за лекаре, а у десници држи крст. Са крстом у руци представљен је међу светим врачима у цркви Богородице Казанцијске у Солуну, подигнутој 1028. године и убрзо потом украшеној фрескама,⁷⁸ и храму Светих арханђела у Вароши код Прилепа, живописаном између 1270. и 1280. године,⁷⁹ као и, наравно, у оним здањима у којима је приказан заједно са светим мученицима.⁸⁰ У сваком случају, судећи према очуваним ликовним сведочанствима, у црквама на подручју српске средњовековне државе он је изузетно ретко сликан и стога ни у потоњим деценијама није добио устаљени изглед лика, нити је носио одећу светих врача и лекарска обележја у рукама. Изгледа да обичај да Свети Талалеј буде смештен међу бесребрнике није с временом прихваћен у овој средини, те да пример из Грачанице представља усамљен случај.⁸¹

*

У доба владавине краља Милутина, једнако као и у претходним временима, по свему судећи, није било много храмова подигнутих у част светих лекара. Једино сведочанство, колико је познато, представља повеља краља Стефана Дечанског из 1326. године о даривању села и повластица епископији призренској на Љевиши. Ту је забележено да јој је краљ Милутин приложио цркву Светих врача у Поточанима у Горњем Пологу, *оу горњемъ положѣ цръккѣ светыиѣ врачю оу поточяхъ што ѣсть придаѣь родитеѣь краиѣвьствѣ ми*,⁸² али остаје отворено питање о томе када је и чијим старањем тај храм подигнут.

Људи средњега века уздали су се у чудотворне моћи светих врача. Међутим, краљ Милутин је засигурно ценио и домете световне медицине. При манастиру Светог Јована Претече у четврти Петра у Цариграду основао је болницу, коју су ромеји звали *Краљев ксенон* (ξένων тоѣ крѣл), у чијој су се школи, Мусиону (Μουσειον тоѣ Ξενωνος), подучавали будући лекари. Он се побринуо и за болничко особље, као и за материјално издржавање те установе. Није поуздано утврђено када је подигао то здање. Претпоставља се да је то учинио убрзо након пожара који је 1308. године задесио део престонице од капије ловаца до Продромовог манастира.⁸³

У црквама живописаним старањем краља Милутина могуће је запазити постепене промене у избору, односно броју представљаних

⁸⁴ О томе в. Svetković 1995: 251–276; Цветковић 2002: 48–52, сл. 2–3.

⁸⁵ Ретко се дешавало да Козма и Дамјан из *Азије* буду приказани са својом мајком, Светом Теодотом. Могу се навести, у монументалном живопису, на пример, такве целине у Каранлик килисе из средине XI столећа – *Ασπρά-Βαρδαβάκη* 1976: 211, нап. 59; Захарова 2011: 219; епископској цркви у Евританији, осликаној у истом веку – *Ασπρά-Βαρδαβάκη* 1976: 211, нап. 57; Skawran 1982: 162, fig. 144; базилици у Сервији крајем XII столећа – *Χυροπόβλος* 1957: 43, 44, 70, 71, еик. 15; *Ασπρά-Βαρδαβάκη* 1976: 211, нап. 57; Skawran 1982: 168; храмовима Светих таксијарха у Маркопулу у Атици крајем XIII века – *Ασπρά-Βαρδαβάκη* 1976: 201, 210–212, πίν. 109, 113; Светог Јована Злагоустог у насељу у Геракију крајем XIII или почетком XIV столећа – *Ασπρά-Βαρδαβάκη* 1976: 211, нап. 57, ул. Μουτσόπουλος, Δημητροκάλλης 1981: 11, 12, еик. 32, 33, 39, где двојица светих нису препознати; Богородице у месту Сетурес код Ретимнона на Криту из времена око 1300. године – Spatharakis 1999: 226, 227, 229, 340, где је Теодота наведена као Теодора; и касније Светог Јована Претече у Сервији с краја XIV или почетка XV века – *Χυροπόβλος* 1957: 94, 100, еик. 20; *Ασπρά-Βαρδαβάκη* 1976: 211, нап. 57. Требало би поменути и фреску из апсиде цркве Светог Спаса у тврђави града Закинтоса, која је после разорног земљотреса 1953. године пренета у Византијски музеј у Закинтосу, где је забележено да је настала крајем XII столећа, али претпостављамо, на основу изгледа ликовна, да потиче из последњих деценија XI века.

светих врача. У два храма великих размера, Богородице Љевишке и у Старом Нагоричину, виде се само свети лекари Козма, Дамјан и Пантелејмон. Потом се наслућује промена односа према светим врачима у малој Краљевој цркви, где Козма и Дамјан, смештени у прозор изнад портрета, упућују ланцете према краљу Милутину и краљици Симониди,⁸⁴ а високо у потрбушју западног лука стоји Јермолај, чији је парњак свакако био далеко славнији Пантелејмон. Преображај се јасно уочава у невеликом храму Светог Николе Орфана, у којем су насликани Пантелејмон и Јермолај, Сампсон и Диомид, Козма и Дамјан из *Азије* и њихова мати Теодота.⁸⁵ Потом су у цркви у Грачаници приказани многобројни свети лекари, Козма и Дамјан и Пантелејмон и Јермолај, Козма и Дамјан из *Арабије*, Кир и Јован чак на два места, те Сампсон и Диомид, као и Талалеј, чије је обличје у том храму најстарије очувано у српској средини. У припрати католикона Хиландара, у којој су фигуре светих пресликане, представљени су сва три пара браће који су носили имена Козма и Дамјан, из *Азије*, из *Арабије* и из *Рима*, Пантелејмон, Кир и Јован и Сампсон и Диомид. Најзад, после смрти краља Милутина фреске је добио храм Светог Никите код Скопља, а у њему су се нашли само свети врач Козма, Пантелејмон и Дамјан.

Могло би се помишљати на то да су превођење стиховног пролога почетком XIV или можда крајем XIII столећа и увођење правила Јерусалимског типика 1318/1319. године и тадашње промене у саставу минеја имали одређени утицај на избор светих врача у задужбинама краља Милутина. Ипак, стиче се утисак о томе да се с временом мењао краљев лични однос према тим светитељима, који су за људе средњег века били чувари здравља и заштитници и исцелитељи од болести, односно да су се, како је он осећао бреме старости, представе светих лекара постепено умножавале, да би их највише било у храмовима живописаним током последњих година његовог живота.

Литература

- Бабић Г. 1987, *Краљева црква у Спуденици*, Београд.
- Беловић М. 1999, *Раваница. Историја и сликарство*, Београд.
- Богдановић Д. 1982, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд.
- Богдановић Д. 1991, *Историја старије српске књижевности*, друго издање, Београд (1. изд. 1980).
- Војводић Д. 2005, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд.
- Ђорђевић И. М. 1994, *Зидно сликарство српске власице у доба Немањића*, Београд.
- Ђорђевић И. М. 2008, *Кайела краља Драгутина у Бурђевим стубовима*, И. М. Ђорђевић, *Спудије српске средњовековне уметности*, прир. Д. Војводић, М. Марковић, Београд, 264–269 (Научни скуп Краљ Драгутин у историји и уметности – 1997, Рачански зборник 3, Бајина Башта 1998, 48–53).
- Живковић Б. 1970, *Ариље. Распоред фресака*, Београд.
- Живковић Б. 1984, *Сојоћани. Црпјежи фресака*, Београд.
- Живковић Б. 1985, *Жича. Црпјежи фресака*, Београд.
- Живковић Б. 1989, *Грачаница. Црпјежи фресака*, Београд.
- Живковић Б. 1990, *Раваница. Црпјежи фресака*, Београд.
- Живковић Б. 1991, *Богородица Љевишка. Црпјежи фресака*, Београд.
- Живковић Б. 1992, *Милешева. Црпјежи фресака*, Београд.
- Живојиновић М. 1975, *Болница краља Милутина у Цариграду*, Зборник радова Византолошког института 16, 105–116.

- Захарова А. В. 2011, *Изображения групп святых в храмах Каппадокии эпохи Македонской династии*, Христанское чтение 6 (41), Санкт-Петербург, 194–222.
- Костовска П. 2011, *Фигурије на монасије во Св. архангел Михаил, Варои: Прилог кон нивнаџа иденџификаџа*, Patrimonium 9, 79–95.
- Марковић М. 1998, *Првобийни живојис главне манастирске цркве*, Манастир Хиландар, ур. Г. Суботић, Београд, 221–242.
- Марковић М. 2011, *Иконографски џрограм најсџаријег живојиса цркве Богородице Перивлейџе у Охриду. Појис фресака и белешке о џојединим џрограмским особеносџима*, Зограф 35, 119–140.
- Марковић М. 2012, *О кџийџорском најџису кнеза Мирослава у цркви Свейџог Пеџра на Лиму*, Зограф 36, 21–40.
- Марковић М. 2015, *Свейџи Никиџа код Скојџа. Задужбина краџа Милуџина*, Београд.
- Марковић М., Хостетер В. Т. 1998, *Прилог хронологиџи градње и осликавања хиландарског кайџоликона*, Хиландарски зборник 10, 201–217.
- Новаковић С. 1912, *Законски сџомениџи срџских држава средњега века*, Београд.
- Пајџ С. 2014, *Предсџаве медицинских инсџтруменаџа и оџреме у срџском средњовековном сликарсџиву*, Зограф 38, 59–73.
- Родић Н., Јовановић Г. 1986, *Мирославџево јеванђеље. Криџичко издање*, Београд.
- Сарабџанов В. Д. 2002, *Сабор Рождесџва Богородиџы Анџиониева монасџџа в Новгородџе*, Москва.
- Стародубцев Т. 2012, *О портретима у Раваниџи*, Зборник радова Византолошког института 49, 333–348.
- Стародубцев Т. 2015, *Лекар и чудоџвораџ. Поџџовање свейџог Самџсона Сџраноџримџа и џегове џредсџаве у средњовековном исџочнохриџанском сликарсџиву*, Зограф 39, 25–42.
- Стародубцев Т. 2017, *Мученик и лекар свейџи Талалеј и џегово џоџџовање и џредсџављање у средњовековном исџочнохриџанском свейџу*, Ниш и Византиџа XV, ур. М. Ракоџиџа, Ниш, 275–287.
- Стародубцев Т. 2018, *Свейџи Фоџџе и Аникиџа и џихово џоџџовање и џредсџављање у средњовековном исџочнохриџанском свейџу*, Ниш и Византиџа XVI, ур. М. Ракоџиџа, Ниш, 343–355.
- Суботин-Голубовић Т. 2009, *Шџа је све несџало из срџских минеџа XIV века?*, Зборник радова Византолошког института 46, 381–394.
- Тодић Б. 1988, *Грачаница. Сликарсџиво*, Београд Приштина.
- Тодић Б. 1993, *Сџаро Нагоричино*, Београд.
- Тодић Б. 1998, *Срџско сликарсџиво у доба краџа Милуџина*, Београд.
- Тодић Б. 2002, *Аџосџол Андреџа и срџски архиеџискоџи на фрескама Соџћана*, Трећа југословенска конференџиџа византолога, ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд–Крушеваџ, 361–378.
- Трифуновић Ђ. 1990, *Азбучник срџских средњовековних кџижевних џојмова*, друго, допуњено издање, Београд (1. изд. 1974).
- Цветковић Б. 2002, *Икона у конџексџу ка џеној функционалној џрилагоџљивосџи*, Култ светих на Балкану II, Лицеум 7, Крагујеваџ, 41–55.
- Чанак-Медић М., Поповић Д., Војводић Д. 2014, *Манасџир Жича*, Београд.

*

Аспра-Вардаџакџ М. 1976, *Ои вуџантинџе тоџографиџе του Таџџарџи сто Маркџополо Аџикџс*, Δελџιον της Χριџτιανџικџς Αρχαιολοџικџς Εταιρειας 8, 199–227.

Εμμανουџλ Μ. 2014, *Οи τοџографиџе του вуџανџиноџ ναџџ του Αџџου Γεωργџου στη Μουρνџ*, Πραџџџа Επισџημονџκου Συνεδџџου (Σпџџи-Плакџџа 2008), Ρџθυμνο, 263–304.

- Ετζέογλου Ρ. 2013, *Ο νόσος της Οδηγητριάς του Βροντοχίου στον Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του νάρθηκα και η λειτουργική χρήση του χώρου*, Αθήνα.
- Λεοντιάδης Ι. 2006, *Μολυβδόβουλλα Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη.
- Μουτσόπουλος Ν. Μ., Δημητροκάλλης Γ. 1981, *Γεράκι. Οι εκκλησίες του οικισμού*, Θεσσαλονίκη.
- Παπαδοπούλου Β. 2015, *Οι βυζαντινές τοιχογραφίες που ανακαλύφθηκαν πρόσφατα, Η Βλαχέρνα της Άρτας, Άρτα*, 189–202.
- Πάσσαρης Ν. 2009, *Η εικονογραφία του αγίου Παντελεήμονος του ιαματικού*, *Διαχρονία* 7, 23–39.
- Τούτος Ν., Φουστέρης Γ. 2010, *Ευρετήριο της μνημειακής ζωγραφικής του Αγίου Όρους 10^{ου}-17^{ου} αιώνας*, Αθήνα.
- Τσιτουρίδου Α. 1978, *Η εντοίχια ζωγραφική του Αγίου Νικολάου στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη.
- Τσιτουρίδου Α. 1986, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη.
- Χυγγοπούλος Α. 1957, *Τα μνημεία των Σερβίων*, Αθήνα.

*

- Boyd S. 1998, *Ex-voto therapy: A note on a copper plaque with St. Hermolaos*, ΑΕΤΟΣ: Studies in honour of Cyril Mango presented to him on April 14, 1998, eds. I. Ševčenko, I. Hutter, Stuttgart, 15–27.
- Bröcker H. 1976, *Der Hl. Thalelaios. Texte und Untersuchungen*, Münster.
- Brodbeck S. 2010, *Les saints de la cathédrale de Monreale en Sicilie. Iconographie, hagiographie et pouvoir royal à la fin du XIIe siècle*, Rome.
- Chatzidakis M., Bitha I. 2003, *Corpus of the Byzantine Wall-Paintings of Greece: The Island of Kythera*, Athens.
- Cvetković B. 1995, *König Milutin und die Parakklesiai des Hl. Joachim und der Hl. Anna im Kloster Studenica*, *Balkanica* XXVI, 251–276.
- Delehaye H. 1954, *Propylaeum ad Acta Sanctorum novembris. Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice sirmondiano (nunc Berolinensi) adiectis Synaxariis selectis*, ed. H. Delehaye, Bruxelles (1. изд. 1902).
- Deubner L. 1907, *Kosmas und Damian. Texte und Einleitung*, Leipzig–Berlin.
- Gascou J. 2007, *Les origines du culte des saints Cyr et Jean*, *Analecta Bollandiana* 125/2, 241–281.
- Gerstel Sh. 2012, *'Tiles of Nicomedia' and the Cult of Saint Panteleimon*, *Byzantine Religious Culture. Studies in Honor of Alice-Mary Talbot*, eds. D. Sullivan, E. Fisher, S. Papaioannou, Leiden–Boston, 173–180.
- Halkin F. 1957, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, Tome I, Bruxelles.
- Halkin F. 1957a, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, Tome II, Bruxelles.
- Halkin F. 1957b, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, Tome III, Bruxelles.
- Halkin F. 1969, *Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae*, Bruxelles.
- Halkin F. 1984, *Novum Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae*, Bruxelles.
- Harrold J. 2007, *Saintly Doctors: The Early Iconography of SS. Cosmas and Damian in Italy*, University of Warwick, Department of History of Art, неobjављена докторска теза.
- Janin R. 1953, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, première partie. Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique, tome III. Les églises et les monastères*, Paris.
- Kazhdan 1991, *Oxford Dictionary of Byzantium* 3, ed. A. P. Kazhdan, New York – Oxford.
- Luongo G. 1997, *Il „dossier“ agiografico dei santi Cosma e Damiano, Sant'Eufemia d'Aspromonte*. Atti del Convegno di studi per il bicentenario dell'autonomia. Sant'Eufemia d'Aspromonte, 14–16 dicembre 1990, ed. S. Leanza, Soveria Mannelli, 33–84.

- Malamut E. 2001, *Le monastère Saint-Jean-Prodrôme de Pétra de Constantinople, Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident*, ed. M. Kaplan, Paris, 219–233.
- Mango C. 1994, *On the Cult of Saints Cosmas and Damian at Constantinople*, Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα, Τόμος Ι. Κείμενα, ed. Α. Δεληβορριάς, Αθήνα, 189–192.
- Nesbitt J. W. 2012, *The Monastery of Diomedes*, Byzantine Religious Culture. Studies in Honor of Alice-Mary Talbot, eds. D. Sullivan, E. Fisher, S. Papaioannou, Leiden–Boston, 339–343.
- Özaslan N. 1999, *From the Shrine of Cosmidion to the Shrine of Eyüp Ensari*, Greek, Roman, and Byzantine Studies 40, 379–399.
- Papamastorakis T. 2013, *Reflections of Constantinople. The Iconographic Program of the South Portico of the Hodegetria Church, Mystras*, Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese, ed. Sh. E. J. Gerstel, Washington D. C., 371–393.
- Rupprecht E. 1935, *Cosmae et Damiani sanctorum medicorum Vita et Miracula e codice Londinensi*, Berlin.
- Skawran K. M. 1982, *The Development of the Middle Byzantine Fresco Painting in Greece*, Pretoria.
- Spatharakis I. 1999, *Byzantine Wall Paintings of Crete. Vol. I. Rethymnon Province*, Leiden.
- Talbot A.-M. 2004, *Metaphrasis in the Early Palaiologan Period: The Miracula of Kosmas and Damian by Maximos the Deacon*, Οι ήρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι Νέοι Άγιοι, 8^{ος}–16^{ος} αιώνας, ed. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Αθήνα, 227–237.
- Tsitouridou A. 1985, *The Church of the Panagia Chalkeon*, Thessaloniki.
- Van Esbroeck M. 1981, *La diffusion orientale de la légende des saints Cosme et Damien*, Hagiographie, culture et sociétés IVe–XIIe siècles. Actes du colloque organisé à Nanterre et à Paris, 2–5 Mai 1979, Paris, 61–77.
- Weyl Carr A., Nicolaïdès A. (eds) 2012, *Asinou Across Time. Studies in the Architecture and Murals of the Panagia Phorbiotissa, Cyprus*, Washington D. C.

Tatjana A. Starodubcev

KING MILUTIN AND THE HOLY PHYSICIANS. VISUAL TESTIMONIES

The study is dedicated to the portrayals of the holy physicians preserved in the endowments of King Milutin (1282–1321). The cults and representations of the medical saints in the Middle Ages are first briefly considered, and then a review of their images in the churches decorated through the efforts of King Milutin follows. The figures of Sts Cosmas and Damian and Panteleimon can be seen in the first register in the churches of the Holy Virgin Ljeviška (between 1309 and 1313) and of St George in Staro Nagoričino (from 1315 to 1317). In the small church of Sts Joachim and Anne in Studenica (1318 or 1319) there are Sts Cosmas and Damian in the window over the portraits of King Milutin and Queen Simonis. In the soffit of the western blind arch St Hermolaos is represented in full figure, while St Panteleimon, whose portrayal is completely destroyed, was certainly painted opposite him. In the Church of St Nicholas Orphanos in Thessaloniki (second decade of the 14th century), a building of rather modest size, the holy physicians are shown from the waist up in the second register of the western part of the nave. Sts Cosmas and Damian, Panteleimon and Hermolaos, Sampson and Diomedes and Theodote, the mother of Cosmas and Damian from *Asia*, are represented. Many holy doctors are portrayed in the various parts of the nave of the Church of Annunciation in Gračanica (about 1320). One can see the figures of Sts Cosmas and Damian, Panteleimon and Hermolaos in the first

zone, Sts Cyrus and John, Sampson and Diomedes and Thalelaios represented from the waist up in the second register, and the busts of Sts Damian from *Arabia* and John high beneath the dome, while the effigies of their mates Sts Cosmas from *Arabia* and Cyrus are destroyed. Numerous holy physicians are represented, all in the full figure, in the narthex of the Church of the Presentation of the Virgin in Hilandar Monastery (1320–1321, repainted in 1803/4). Sts Cosmas and Damian from *Asia* and Panteleimon are located in the first zone. Sts Cosmas and Damian from *Arabia*, John and Cyrus, Sampson and Diomedes, Cosmas and Damian from *Rome* can be seen in the second register. Finally, in the Church of St Niketas near Skopje, built through the efforts of King Milutin, but painted only after his death (around 1324), Sts Cosmas, Panteleimon and Damian in the full figure are portrayed in the lower zone.

Further in the study, an overview of the images of the holy doctors in other churches painted during the reign of King Milutin is given. The frescoes in the edifices decorated through the efforts of the former King Dragutin are mentioned first. They were made after he handed over power to his younger brother Milutin in 1282 because of a serious leg injury caused by his falling from a horse. Five medical saints, Cosmas, Damian, Panteleimon, Cyrus and John, are portrayed in the small chapel in Đurđevi Stupovi in Ras and three more, Hermolaos, Sampson and Diomedes, joined them in the Church of St Achileos in Arilje (1295/1296). The holy physicians were represented in archbishopric and bishopric cathedrals renovated during the reign of King Milutin, as well as in the churches of a rather modest size. In the cathedrals of St Peter in Ras (the eighties of the 13th century), of St Saviour in Žiča (between 1300 and 1310) and of St Peter on the Lim river (between 1317 and 1321), as well as in the churches of the Virgin in Sušica near Skopje (around 1310) and of the Virgin Hodegitria in Mušutište (built in 1314/1315 and completely destroyed in 1999) only the most famous medical saints, Cosmas, Damian and Panteleimon, were portrayed. It was only in the endowments of the former King Dragutin that numerous holy doctors were painted. The reason for that, as is well-known, were his health issues.

Apparently, there were not many churches built in honour of the holy physicians at the time of the reign of King Milutin. In the charter issued by his son King Stefan Dečanski to the Prizren Bishopry (1326), it was noted that King Milutin bestowed the Church of the Holy *Anargyroi* in Potočani in the area of Upper Polog, but it remains an open question as to when and by whom it was raised.

The people of the Middle Ages relied on the miraculous powers of the holy doctors. However, King Milutin certainly appreciated the achievements of secular medicine. He founded the hospital called the Royal Xenon (ξενὼν τοῦ κράλη) with a medical skills training school called the Musion (Μουσεῖον τοῦ Ξενῶνος) at the Monastery of St. John the Forerunner in the district of Petra in Constantinople.

Gradual changes in the choice and in the number of the holy physicians in the churches painted through the efforts of King Milutin may be observed. One might think that translation of the verse synaxarion at the beginning of the 14th century or perhaps even at the end of the 13th century, introduction of the Sabaitic typikon in 1318/1319 and changes in the contents of the menaia at that time had certain influence on the selection of the medical saints in the endowments of King Milutin. Nevertheless, the impression is that the King's personal attitude towards these saints, who were guardians of health and protectors and healers of diseases in the mind of the medieval man, changed over time, so the portrayals of the holy physicians gradually multiplied as he felt the burden of his age and were the most numerous in the churches painted during the last years of his life.